

JASNA ČAPO ŽMEGAČ

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

DVA LOKALITETA, DVIJE DRŽAVE, DVA DOMA: TRANSMIGRACIJA HRVATSKIH EKONOMSKIH MIGRANATA U MÜNCHENU

Autorica analizira modalitete transmigracije i međunarodne translokalnosti na primjeru migrantske obitelji bosanskih Hrvata u Münchenu. Identificirano je nekoliko modaliteta transmigracije. Tekst završava komentarima o kulturnim implikacijama transmigracije te o utjecaju transmigracije na obitelj.

Ključne riječi: transnacionalizam, transmigracija, međudržavna translokalnost, migracije, Hrvati u Münchenu

Istraživači migracija tvrde da je transnacionalizam "u zraku" (Guarnizo i Smith 1998). Širenje transnacionalnog kapitala i masovnih medija te migracije sastavni su dijelovi toga procesa. Svjedoci smo kretanja ljudi preko nacionalno-državnih granica na globalnoj razini u mnoštvu oblika i učestalosti. Ulf Hannerz navodi različite skupine u pokretu: diplomate, biznismene, birokrate, znanstvenike, turiste, umjetnike, izbjeglice, mlade, itd. (1992:247). Za neke je ljude kretanje postalo načinom života. Oni napuštaju svoj dom odlazeći na kraće boravke na različita mjesta na tjedan dana, na nekoliko tjedana ovdje, odnosno na godinu dana ondje, ili na duža razdoblja opetovano mijenjaju svoje boravište. Prema Hannerzu tipični su predstavnici takvih ljudi oni koje i na hrvatskom jeziku najčešće nazivamo *brain drain* i *jet set*.

Hannerz je povukao oštru crtu između navedenih ljudi i skupina koje je nazvao "obični radni migranti" (1992:248). Ove posljednje je, osim u jednom kraćem poglavlju, izostavio iz svojih razmišljanja o ljudima u pokretu. U ovome je izlaganju fokus upravljen upravo na te, da se poslužim Hannerzovom slikom, slobodne, nesapete ljude, na hrvatske radne migrante u Münchenu i okolici. Učestalo kretanje između nekoliko lokaliteta smještenih u dvije države središnja je tema njihova života, ne manje nego za elitne skupine koje spominje Hannerz. Transmigracija je temeljni životni stil, odnosno karakterističan način života hrvatskih radnih migranata u Münchenu.

Transnacionalizam ili translokalnost?

Donedavno su istraživači migracija znatnu pozornost posvećivali odnosu između migranata i zemlje *imigracije*. Pretpostavljalo se da su s protokom vremena veze sa zemljom podrijetla sve slabije te da se na koncu gube. Imigranti su bili pojmljeni kao osobe koje napuštaju svoj dom i državu i zbog udaljenosti bivaju isključeni iz njezina života. Migriranje je stoga smatrano procesom u kojemu ljudi neizbježno mijenjaju orijentaciju, sve se više upućujući na novi lokalitet, prenoseći svoju bazu, fokus i lokus društvenih aktivnosti s jednoga mjesta na drugo (Rouse 1991, 1992). Pritom su se, navodno, suočavali s bolnim procesom uključivanja u različito društvo i kulturu (Glick Schiller, Basch i Blanc-Szanton 1995:48). Kao posljedica takva gledanja na migrante, u središtu je istraživanja bila prilagodba – zvali je akulturacijom, integracijom ili asimilacijom – u središnje vrednote društva naseljavanja. Metafore koje su pratile takve studije govore o "iskorijenjenim" i/li "presađenim" ljudima, koji u procesu naseljavanja stječu dvostruki ili šizofreni identitet (White 1997:759).

Premda s izvjesnom kvalifikacijom takav scenarij može biti primjenjiv na neke migrante (primjerice one iz prekooceanskih i intraeuropskih migracija potkraj 19. i na početku 20. st.), u drugoj se polovici 20. stoljeća situacija znatno promijenila: ljudi koji su emigrirali šezdesetih godina već su imali česte i stalne dodire sa starim domom. Primjerice, Hrvati, Srbi, Turci i ini migranti u Švedskoj ili Njemačkoj održavali su čvrste veze s društvima podrijetla. Kako je vrijeme odmicalo, one nisu slabile, upravo suprotno; čini se da i za potomke migranata, koji možda nikad nisu bili u državi iz koje dolaze njihovi roditelji i djedovi i bake, taj udaljeni zemljopisni prostor igra važnu ulogu u stvaranju njihova identiteta (Simsek-Caglar 1994; Jurgens 2001; Faist 2000). Takve stvarne i/li zamišljene veze s "domom" u prošlom su desetljeću bile proučavane pod nazivima "transnacionalizam" i "transnacionalnost". Ovdje neću posebno raspraviti značenja tih pojmova, no za daljnje razmatranje potrebno je upozoriti na jedno njihovo problematično mjesto.

U uvodnom tekstu novog niza publikacija o transnacionalizmu, što ga objavljuje Routledge, Stephen Vertovec (2001) kaže da se u širokome smislu transnacionalizam odnosi na mnogostruke veze i interakcije koje povezuju ljude i institucije preko granica nacija-država. U užemu smislu, a unutar migracijskih istraživanja, transnacionalizam se definira kao "proces koji migranti uspostavljaju i održavaju mnogobrojne društvene odnose koji povezuju njihovo društvo podrijetla i društvo naseljavanja... Ključni element transnacionalizma je mnoštvo načina kojima migranti sudjeluju u društvu iz kojega dolaze i u društvu u koje su migrirali (Basch, Glick Schiller i Szanton Blanc 1994:7). *Transmigranti*, tj. migranti koji stvaraju takva društvena polja što premošćuju zemljopisne, kulturne i političke granice, "djeluju, odlučuju, osjećaju se pozvanima i razvijaju identitete unutar društvenih mreža koje ih istodobno povezuju s dvama ili s više društava" (Glick Schiller, Basch i Blanc-Szanton 1992:1).

Transnacionalizam je dakle pojam kojim se označava istodobna usidrenost migranata u *barem dvama društvima* (Glick Schiller, Basch i Blanc-Szanton 1995:48). Čini se da su migranti, primjerice iz srednje Amerike kao i Filipinci koji su predmet izučavanja Baschove i kolegica, isto toliko kod kuće u Americi kao i u društvima iz kojih dolaze: teško je ustanoviti gdje pripadaju ili što je za njih *dom*.

Neki istraživači naglašavaju kako je bitno obilježje transnacionalnih aktivnosti njihov intenzitet i simultanost (Portes, Guarnizo i Landolt 1999; vidjeti i Vertovec 1999): "koncept transnacionalizma valjalo bi ograničiti na one poslove i aktivnosti koji zahtijevaju vremenski *redovite* i *održavane* društvene dodire *preko nacionalnih granica*" (Portes, Guarnizo i Landolt 1999:219, istaknula J. Č. Ž.). Prema toj definiciji koncept obuhvaća primjerice putovanja dominikanske trgovkinje odjećom koja nekoliko puta godišnje odlazi u New York da bi prodala svoju robu i kupila nove materijale i uzorke za svoj posao, ali isključuje neredovite poklone u novcu i stvarima koje migranti šalju rođacima i prijateljima. Isključeni su i jednokratna kupovina kuće ili zemljišta u zemlji podrijetla (ibid.).

Specifičan kontekst transnacionalnih praksi je *trans-lokalan*: čine ga transmigranti povezujući lokalitet u koji migriraju s lokalitetom iz kojega dolaze (Guarnizo i Smith 1998:11ff). Translokalnost je tako proces stvaranja društvenih prostora s *višemjesnom* zemljopisnom orijentacijom (Pries 2001:6). Budući da nadilaze državne granice, možemo govoriti o "međudržavnoj translokalnosti".

"Međudržavna translokalnost" čini mi se prikladnijim terminom od termina "transnacionalizam" ili "transnacionalnost" za označavanje prekograničnih društvenih praksi i plurilokalnih društvenih prostora koje stvaraju suvremeni migranti. Ne samo što zadržava pojam lokaliteta, koji, unatoč nekim ranijim tvrdnjama, ostaje ključan za ljude koji sudjeluju u prekograničnim aktivnostima (Guarnizo i Smith 1998, Čapo Žmegač 2003) nego se njime izbjegava dvoznačnost termina "transnacionalizam" ili "transnacionalnost". Naime, ovi posljednji imaju dvostruku konotaciju: mogu označavati nacionalno u smislu nacije-države, dakle odnositi se na naciju institucionaliziranu u državu, no mogu i upućivati na naciju u smislu etno-nacionalne zajednice neomeđene državnim granicama.

Proučavajući međunarodne migracije, bavimo se kretanjima i praksama koje nadilaze nacionalno-državne granice i u tome smislu one jesu *transnacionalne*. No istodobno te prakse ostaju *intranacionalne* – nacionalno je ovdje mišljeno u smislu etno-nacionalne zajednice – jer se odvijaju unutar jedne etno-nacionalne skupine čiji članovi žive u dvjema državama. Štoviše, te prakse jačaju etno-nacionalne zajednice unutar kojih se odvijaju (vidjeti Povranović 2001).

Da bih izbjegla višeznačnost pojma "nacionalno" u riječi transnacionalno i u njezinim derivacijama, no zadržavajući prefiks "trans" u značenju "i kretanja kroz prostor i preko crta, kao i mijenjanja prirode nečega" (Ong 1999:4), u tekstu govorim o "transmigraciji",

"translokalnosti" ili o "translokalnom životu". Ti su termini prikladni i stoga što ću pokazati stvarne životne procese odnosno iskustvenu stvarnost na lokalnoj razini (usp. Smith 2001:37), i konzistentni su s iznesenom tezom da je *međudržavna translokalnost* – povezivanje dvaju lokaliteta smještenih u dvjema nacijama-državama – specifičan način života prve generacije hrvatskih radnih migranata u Münchenu.

Studija jednog slučaja

Istraživanje je provedeno među hrvatskim ekonomskim migrantima, tzv. *gastarbajterima*¹ u Münchenu i okolici tijekom 2002. godine.² Ta populacija, pristigla u Njemačku tijekom konjunkturnih šezdesetih godina 20. stoljeća na "privremeni rad", čini najveći dio današnjih otprilike 30.000 Hrvata u Münchenu.³ Na primjeru jedne bosanske hrvatske obitelji pokazat ću različite modalitete kojima migranti povezuju dva udaljena lokaliteta u dvjema državama.

Riječ je o šesteročlanoj obitelji iz Bosanske Posavine. Od četvero braće i dviju sestara, samo je jedna osoba svakoga spola završila gimnaziju, dok su drugi završili osam ili četiri razreda osnovne škole. Šezdesetih godina prošloga stoljeća obiteljsko imanje nije bilo dovoljno veliko da bi moglo izdržavati svu djecu, a prema kazivanju braće i sestara, bez "veze" je u to doba bilo teško dobiti posao u lokalnim proizvodnim pogonima. Godine 1968. najstariji brat, u dobi od 25 godina, odlazi u Austriju, gdje se zapošljava u jednom bečkom hotelu. Za njim uskoro odlazi jedan od mlađe braće. Nakon otprilike godine dana u Beču, oboje se vraćaju u Bosnu, no već 1970. ponovno emigriraju, ovaj puta u München: mlađi se

---

¹ Hrvati sâmi razlikuju *gastarbajtere* od (političkih) emigranata i izbjeglica. Te tri velike podskupine hrvatskih migranata u Njemačkoj razlikuje razdoblje te prilike pod kojima su emigrirali u Njemačku. Postoje i osobe koje je nemoguće kategorizirati, npr. umjetnike, studente i sl.

² Terensko je istraživanje provedeno u sklopu stipendije zaklade Alexander von Humboldt-Stiftung, 2002/2003, pri Institutu für Volkskunde/ Europäische Ethnologie u Münchenu. Bilo je usmjereno na niz tema vezanih uz život hrvatskih radnih migranata u Münchenu: transnacionalne prakse, etničke udruge i ekonomije, identifikacije prve i druge generacije i sl.

³ Riječ je o procjeni mojih sugovornika i Hrvatske katoličke misije, koji tim brojem obuhvaćaju etničke Hrvate iz Hrvatske i iz Bosne i Hercegovine (Tomašević 1998:77-78). Točan broj Hrvata u Münchenu ne može se utvrditi. Naime, njemačke statistike bilježe strance prema državnoj, a ne etničkoj pripadnosti tako da je godine 1998. u Münchenu bilo registrirano 18.992 građana iz Hrvatske i 12.816 građana iz Bosne i Hercegovine (Münchner Ausländerinnen und Ausländer in Zahlen 1999:8). Budući da Hrvati podrijetlom iz Bosne mogu posjedovati i bosanskohercegovačko i hrvatsko državljanstvo, među registriranim građanima višenacionalne Bosne i Hercegovine vjerojatno se nalazi samo manji dio Hrvata. Može se pretpostaviti da se u službenim statistikama dio Hrvata "gubi" jer se još uvijek vode kao jugoslavenski državljani. Naime, nakon raspada bivše Jugoslavije Hrvati su njemačkim vlastima osobno morali prijaviti promjenu državljanstva (iz jugoslavenskoga u hrvatsko), što neutvrđeni, prema mišljenju mojih sugovornika veliki dio nije učinio.

upisuje na fakultet i izdržava različitim honorarnim poslovima (primjerice kao kondukter na željeznici) dok je stariji pronašao posao na Njemačkoj željeznici. U početku stanuju zajedno.

Godine 1971. u München dolazi i starija sestra s mužem. Radi u *kantini* na Njemačkoj željeznici. Dva sina, od kojih je jedan rođen u Njemačkoj, ostavlja u Bosni svojim roditeljima i mlađoj sestri. Tih godina i treći je brat već u Njemačkoj, u bavarskom gradiću Ingolstadt, no poslije i on prelazi u München, gdje od 1977. radi kao nekvalificirani radnik u BMW-u. Taj je brat brinuo o najmlađemu, koji u Njemačku dolazi kao tinejdžer te tamo završava automehaničarski zanat. Dakle, sredinom sedamdesetih godina petoro od šestoro braće i sestara obitava u Bavarskoj, gdje rade kao obični radnici ili pohađaju stručnu školu, odnosno fakultet.

U drugoj polovici sedamdesetih dolazi do obrnutoga kretanja – iz Njemačke u Bosnu. Prvo se starija sestra s mužem 1976. vraća u Bosnu. Nakon što je završio zanat, najmlađi se brat vraća na odsluženje vojnog roka u tadašnju Jugoslaviju, no po njegovu završetku nije mogao dobiti radnu dozvolu u Njemačkoj⁴ te ostaje u Bosni. I student se pokušao vratiti: smatrajući kako nastavnici u Jugoslaviji imaju relativno dobar životni standard, upisao je na Sarajevskom sveučilištu studij njemačkog jezika. No, kad nije uspio položiti ispit iz kolegija "Teorija i praksa samoupravnog socijalizma" (!), odlučuje se vratiti u München i tamo dovršiti studij.

Rezultat navedenih kretanja između Njemačke i Bosne je sljedeći: osamdesetih godina tri su brata u Münchenu zaposlena na neodređeno vrijeme – jedan na Njemačkoj željeznici, jedan u BMW-u, jedan u njemačkoj socijalnoj instituciji. Najmlađi brat i dvije sestre žive u Bosanskoj Posavini, no dolaze u posjet onima u Njemačkoj. Posjeti nisu isključivo obiteljske prirode, nego su i prigode za kraća ili duža razdoblja neprijavljenoga rada, kojim dopunjavaju svoja skromna primanja.

Nakon izbijanja rata u Bosni i Hercegovini devedesetih godina 20. stoljeća situacija se još jednom stubokom promijenila. Obje su sestre dospjele u München kao izbjeglice, dok najmlađi brat nije želio ostvariti status izbjeglice. Tako je u Münchenu u prvoj polovici devedesetih opet živjelo petoro od šestoro braće i sestara. Uzevši godišnji odmor, starija je sestra došla u München 1992. da bi se brinula o novorođenoj djeci jednoga brata. Međutim kako se rat sve više zahuktavao više se nije ni vratila u Bosnu. I ona i njezina sestra i djeca dobile su izbjeglički status, koji im je omogućavao da rade. Starija se sestra zaposlila na Njemačkoj željeznici na kojoj je sedamdesetih godina već radila, a mlađa je radila kao spremačica (*Putzfrau*) kod nekoliko obitelji. Godine 1997., odnosno 1998., obje su s djecom bile prisiljene napustiti Njemačku jer su im bile ukinute izbjegličke vize. Jedino je sin starije sestre, oženivši se Hrvaticom koja je imala dozvolu boravka, ostao u Münchenu.

---

⁴ Nakon 1973., kad je novačenje radne snage zaustavljeno, samo se na temelju okupljanja obitelji (muža, žene i djece) moglo trajno naseliti u Njemačku, a dobivanje radne dozvole postalo je vrlo teško.

Kasnih devedesetih došlo je do još jedne promjene. Nakon smrti žene jednoga od braće, starija je sestra 1998., samo godinu dana nakon što se morala vratiti se u Bosnu, ponovno došla u München, ovaj put s posebnom dozvolom boravka koja joj omogućuje da se brine o bratovoj maloljetnoj djeci, no ne i da radi. Na temelju takve vize u Münchenu je već pet godina. Od svoga povratka u Bosnu mlađa sestra često putuje i boravi u Münchenu, kamo dolazi u prosjeku tri puta godišnje i čišćenjem zarađuje novac za izdržavanje svoje dvoje djece, od kojih jedno živi u Zagrebu, a drugo u Bosanskoj Posavini.

Modaliteti translokalnosti

U kratkim crtama bio je to životni put jedne obitelji bosanskih Hrvata, najbrojnije skupine Hrvata u Münchenu, složeni životni put razapet između Münchena (i samo kratkotrajno Beča i Ingolstadta) i sela u sjevernoj Bosni (te u najnovije vrijeme i Zagreba). Put je obuhvatio stalno kruženje članova obitelji između dvaju mjesta (ponekad tri) lociranih u različitim državama, u primjeru jedne sestre riječ je o stalnome kretanju u oba smjera. Sve u svemu, tri su brata obitavala u Münchenu duga razdoblja dok su dvije sestre i jedan brat živjeli kraće ili duže na oba lokaliteta. U potrazi za poslom ili brinući se o obiteljskim potrebama, boravili su u Njemačkoj pod različitim okolnostima i na temelju različitih zakonskih osnova.

Migracijska povijest šestoro braće i sestara svjedoči o različitim oblicima međudržavne translokalnosti i transmigracije:

1. Nastanjenost u Münchenu, transgranične aktivnosti usmjerene prema Bosni

Kao i većina Hrvata u Münchenu, tri brata iz ove studije stalno nastanjena u tome gradu, žive u unajmljenim stanovima. Dvojica su ih unajmili na slobodnome tržištu, dok treći brat živi u stanu koji je u vlasništvu poduzeća u kojemu je proveo cijeli radni vijek (Njemačka željeznica). Prednost drugoga načina stanovanja nad prvim jest u tome što po netržišnoj, vrlo povoljnoj cijeni, radnik unajmljuje stan koji odgovara veličini i potrebama njegove obitelji. Tako najstariji brat, udovac s dvoje djece, živi u četverosobnom prostranom stanu, koji plaća manje negoli drugi brat garsonijeru. Stanovi su smješteni u rezidencijalnim četvrtima Schwabing i Neuhausen-Nymphenburg u središtu grada, u kojima je udio stranaca oko 20% od ukupnoga broja stanovnika (Münchner Ausländerinnen und Ausländer in Zahlen 1999).⁵ Godinama je jedan brat problem visokih najamnina rješavao tako što je u zgradi u kojoj je stanovao bio

⁵ Grad u kojemu su stranci 1998. činili oko 20% od 1,2 milijuna stanovnika ima samo tri četvrti u kojima živi manje od 15% stranaca; u svim je ostalima njihov udio između 15 i 30% (ibid.).

hausmajstor, a žena čistačica. Zbog toga što su preuzeli navedene obveze, plaćali su nižu stanarinu, a takav je aranžman imao i drugih prednosti, primjerice, omogućavao je ženi da bude kod kuće i obavlja kućne poslove te brine o djeci. Premda žive razmjerno svojem standardu, u uređenim i urednim stanovima, nijedan od tri brata niti nakon tridesetogodišnjega života u Münchenu nije odlučio investirati u stambeni prostor u tome gradu. Razloge tomu treba tražiti u stalnoj vezi koju su tijekom triju desetljeća održavali s rodnim, od Münchena 900 kilometara udaljenim mjestom u Bosanskoj Posavini.

S jedne strane, braća su sudjelovala u prekograničnom rodbinskom reciprocitetu, koji je nespecifičan i generaliziran: ni točno vrijeme ni sadržaj reciprociteta nisu specificirani. Reciprocitet je uključivao davanje rodbine i prijatelja, te ekonomsku i emotivnu brigu o onima koji su ostali (roditelji, braća, nećakinje i nećaci). Primjerice, braća u Münchenu izdržavali su roditelje i najmlađega brata od njegova povratka u Bosnu (nakon što su ga školovali u Ingolstadtu). S druge strane, braća su i fizički bila prisutna u svome rodnom mjestu: nekoliko puta godišnje odlazili su tamo, obično za Uskrs, ljetne praznike i prigodom proslave mjesnoga sveca-zaštitnika. Pored toga, važni događaji u životu kao što su vjenčanje, rođenje ili smrt člana obitelji ili prijatelja također su bili prigodom za putovanje u Bosnu. Braća tvrde da u mladosti nikad nije bio problem – s dobrim novim automobilom – tijekom vikenda otputovati u Bosnu. Jednom takvom prigodom bosanska je provincija prvi puta ugledala kabriolet!

Braća su sudjelovala u još jednoj prekograničnoj praksi – izgradnji kuće u Bosni. Izgradnja kuće nije jednokratna i kratkotrajna čin kako tvrde neki istraživači te stoga tu praksu diskvalificiraju kao transnacionalnu (usp. Portes, Guarnizo i Landolt 1999). Izgradnja kuće dugoročan je projekt u kojemu sudjeluju i oni koji su otišli i oni koji su ostali, kojima ovi prvi povjeravaju novac i povjerenje oko gradnje. Sredinom sedamdesetih godina braća su zajedno obnovila roditeljsku kuću, a dvojica su sagradila nove kuće u rodnome selu, dok je jedna sestra kuću podigla u obližnjemu gradiću. Kuće su gradili s namjerom i/li planom da se vrate u Bosnu.

Boraveći u Münchenu trojica su braće pružala utočište najmlađem bratu i sestrama, koji su tijekom dvaju desetljeća bili česti putnici na relaciji Bosna-Njemačka, duže ili kraće boraveći sad na jednom sad na drugom mjestu. Konačno, na početku devedesetih nakon izbijanja rata u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini bliske veze među braćom i sestrama koje su održane preko državnih granica tijekom dvaju desetljeća bile su dobrom podlogom za dolazak sestara iz Bosne kao izbjeglica. U početku njihov je boravak bio "na račun" udobnosti braće jer su sestre s djecom boravile u njihovim stanovima.

U stvari, stalna prisutnost tri brata u Münchenu i njihove jake translokalne veze s Bosnom omogućile su nastajanje *transnacionalnoga*

migracijskog kruga (Rouse 1991), stalnu razmjenu, odnosno dolazak i odlazak rođaka u i iz Njemačke. Krug je počivao na stalnoj interakciji i kretanju ljudi između dvaju lokaliteta u dvjema državama. Braća su upravo zahvaljujući tomu zadržala osjećaj pripadnosti mjestu podrijetla, koji se stalno pothranjivao druženjem s članovima šire obitelji, kumovima i ljudima iz istoga kraja nastanjenima u Münchenu.

Pogledajmo druge modalitete međudržavne translokarnosti koje je prakticirala starija sestra, osoba s najizrazitijom transmigracijskom poviješću.

2. Plurilokalan obiteljski život

Tijekom prvoga duljeg boravka u Münchenu (1971.-1976.) zbog dugoga radnog vremena žena je bila prisiljena odvojiti se od djece: djeca su ostala živjeti s roditeljima i sestrom u Bosni, dok su ona i muž radili u Njemačkoj. Svaka dva tjedna posjećivala je djecu, između ostaloga i stoga da bi dopremila posebnu hranu za jednoga sina. Četiri je godina ta nuklearna obitelj živjela pluri- i translokarno, na dva otprilike 900 kilometara udaljena mjesta, koja je žena redovitim putovanjima povezivala u jedan društveni prostor.

Bio je to razmjerno česti aranžman mnogih hrvatskih obitelji koje sam susrela u Münchenu, no za razliku od drugih, ova je obitelj nakon četiri godine razdvojena života ponovno ujedinjena jer su se roditelji vratili u Bosnu. Većina je hrvatskih obitelji u Münchenu nastavila živjeti plurilokalno u različitim aranžmanima: a) samo je muž i otac živio u Münchenu, dok su žena i djeca bila u Bosni ili u Hrvatskoj; b) oba su partnera živjela u Münchenu, dok su djeca bila kod djedova i baka; c) djeca su bila podijeljena između roditeljskoga doma u Münchenu i doma bake i djeda u Hrvatskoj ili u Bosni. Ovaj posljednji aranžman uglavnom je posljedica sljedeće situacije: bračni bi partneri ostavili prvorodeno dijete roditeljima i otišli "privremeno" u Njemačku; nakon nekoliko godina imali bi još jedno dijete (ili više) koje bi ostalo s njima u Njemačkoj. Odluka da kasnije rođenu djecu zadrže uza se vezana je uz tijekom vremena razvijeni realističniji odnos prema povratku u domovinu. Nakon što su shvatili da se neće brzo vratiti, najčešće je bilo prekasno da u München dovedu stariju djecu. Ovaj poseban oblik obiteljske translokarnosti mogao je rezultirati psihološkim problemima i obiteljskim napetostima, o kojima na ovome mjestu ne mogu detaljnije govoriti.

Život starije sestre pokazuje još jedan oblik translokarnosti koja se može opisati kao

3. Stalna transmigracija

Tri puta je ova žena došla u München da bi tamo duže živjela, a dva se puta iz Münchena vraćala u Bosnu. Bilo da je živjela u Münchenu ili u

Bosni, često je putovala u drugi lokalitet. Kao što je netom spomenuto, tijekom svoga prvoga dužeg boravka u Münchenu putovala je u Bosnu u posjet djeci. Kad je živjela u Bosni (između 1976. i 1992.), njezino je kretanje bilo u suprotnome smjeru: svake je godine dolazila u München za vrijeme odmora u potrazi za poslom spremačice. Nakon toga je rat uzrokovao drugi duži boravak u Njemačkoj (1992.-1997.). Godine 1997. zbog gubitka izbjegličkog statusa morala se vratiti, ali i taj drugi "povratak" u Bosnu nije bio manje neopoziv od prvog. Samo godinu dana poslije vratila se u München odgajati maloljetne nećake.

Životni tijek ove žene egzemplarno je transmigrantsko iskustvo u kojemu ona djeluje, odlučuje i razvija identitete unutar društvenih mreža koje ju istodobno povezuju s dva društva. Kako bismo točnije mogli odrediti drugi i treći dolazak ove žene u München? Je li to bio povratak, emigracija ili ponovna emigracija (re-emigracija)? Što su bila njezina odlaženja u Bosnu?

Ta su pitanja usko povezana s jednim drugim – što je, naime, dom za tu ženu? Nije posve jasno je li Bosna njezin jedini dom. Nakon prvoga napuštanja Münchena žena je uložila u kuću u Bosni koju je učinila svojim domom između 1976. i 1992. Zarada od sezonskoga rada u Münchenu tijekom tih godina bila je namijenjena dovršavanju i opremanju kuće. No, tijekom ratnih godina, dok se ona nalazila u Münchenu, kuća je opljačkana, a potom je u njoj stanovala vojska. Stoga se žena ne osjeća ugodno u vlastitoj kući, premda ju je obnovila i opremila novim namještajem (prevezenim iz Njemačke!). Posljednjih pet godina opet živi u Münchenu s osjetljivim statusom odgojiteljice nećaka bez radne dozvole i dozvole trajnog boravka u Njemačkoj te u strahu od prisilnoga povratka. Ako se opet bude prisiljena vratiti u Bosnu, bit će to iz više razloga neželjeni povratak. Bosna je za nju postala neželjno mjesto življenja: bez posla i u godinama kad ga je teško pronaći, sa sinom koji živi u Münchenu, s nelagodnom koju osjeća živeći u svojoj kući u Bosni ova se pedesetdvogodišnjakinja boji povratka. Uz to, zavoljela je München. Za razliku od vremena prije trideset godina kad je prvi puta stigla u München i čeznula za povratkom, danas kaže: "Prije nisam voljela Njemačku, željela sam ići kući. Danas sam je zavoljela i ne želim ići natrag!"

Iskustvo i život ove žene nisu oštro podijeljeni između tzv. društva primitka i društva podrijetla. U stvari ona se stalno kretala između tih dvaju mjesta. Za nju migracija nije bila jedinstveni i izolirani događaj konstituiran kao jednokratno napuštanje jednoga mjesta u jednoj državi i naseljavanje drugoga mjesta u drugoj državi. Budući da migracija i povratna migracija nisu definitivni i neopozivi događaji u iskustvu te žene, posve je neodgovarajuće za ovaj primjer primjenjivati termine "emigrant", "povratnik", ili "re-emigrant" te strogo razlikovati mjesto emigracije i mjesto imigracije.

Osoba je godinama živjela na jednome, a potom na drugome mjestu da bi se vratila na prvo, a godinama poslije živi na drugome, redovito

posjećujući prvo pa i u njemu duže boraveći. Životni put ove žene izvrsno se uklapa u ono što je Ludger Pries opisao kao kritično mjesto, differentiu specificu transnacionalnih migranata ili transmigranta. Oni se "razlikuju od emigranata i imigranata, kao i od povratnika, po tome što se kreću između različitih mjesta i razvijaju svoj društveni prostor svakodnevnoga života, svoje radne putanje i biografske projekte u toj novoj i nastajućoj konfiguraciji društvenih praksi, simbola i artefakata koja premošćuje različita mjesta" (2001:21).

4. Nastanjenost u Bosni, prekogranične aktivnosti usmjerene prema Njemačkoj

Hoće li tri brata, koji kao da su se trajno naselili u Münchenu, tamo i ostati? Plan o tome gdje će živjeti kad odu u mirovinu nije definitivno određen. Unatoč tome što su tridesetak godina živjeli u Njemačkoj, oni su tamo na izvjestan način još uvijek privremeno, pa na neki način možemo govoriti o "stalnoj privremenosti". Samo je naoko njihov odlazak u Njemačku bio jednosmjernan. Naime, sva trojica razmišljaju o povratku. Najstariji brat, umirovljeni udovac, ostat će u Münchenu sve dok njegova maloljetna djeca ne steknu neko zanimanje, a potom će se, kaže, vratiti.⁶

Srednji brat, neoženjen, star 54 godine, sve je donedavno imao drukčiji plan – da, naime, ostane u Njemačkoj. Međutim, u posljednje je vrijeme počeo razmatrati tu odluku. Nakon što je njegov zahtjev za dobivanjem njemačkog državljanstva odbijen (inzistirao je da zadrži hrvatsko državljanstvo, što je prema njemačkom zakonu nedopušteno), u Njemačkoj se osjeća neželjenim i razmatra mogućnost da u mirovini barem dio godine živi u Bosni. Uostalom, tamo je sagradio kuću, koja je, doduše, jako stradala u posljednjem ratu.

Najmlađi od braće koja žive u Münchenu ima 50 godina i još nekoliko godina rada pred sobom. Također se planira vratiti.

Nakon povratka u Bosnu sva će trojica nastojati zadržati status ljudi sa stalnim boravkom u Njemačkoj, bilo zbog toga što je to način da ne izgube dodatnu mirovinu (*Zusatzrente*) na koju neki od njih imaju pravo, bilo zbog toga što ne žele izgubiti pravo na zdravstvenu skrb u Njemačkoj. S takvim će aranžmanom nastaviti prakticirati translokalnost: živeći u Bosni redovito će dolaziti u München podići mirovinu i, ako je potrebno, posjetiti liječnike. Oni koji imaju djecu, dolazit će im u posjet.

Ovakva organizacija postaje učestali obrazac života starijih hrvatskih migranata. Dugo očekivani povratak realizirat će se tek djelomično ne samo zbog materijalnih (zadržavanje prava na dodatnu mirovinu) i

---

⁶ Moji sugovornici u Münchenu često su izjavljivali da zbog djece odgađaju povratak u domovinu. Jedna je to žena objasnila na sljedeći način: "Prvo smo došli da uštedimo za namještaj ili za šivaću mašinu, zatim smo trebali još uštedevine da izgradimo kuću, a onda su djeca već išla u školu i željeli smo da je završe. Onda smo bili tako stari da je imalo smisla da ostanemo dok ne odemo u penziju".

zdravstvenih razloga (bolja medicinska skrb) već i zbog psihološko-emocionalnih razloga – u Njemačkoj će ostati djeca, unuci i prijatelji, te će biti teško potpuno i nepovratno prerezati sve navike i veze koje su desetljećima stvorili u Münchenu. Neki ljudi, koji tako već žive (čak zadržavaju i stan u Münchenu te tamo provode duže vrijeme) nalaze zadovoljstvo u takvu aranžmanu ne samo zbog nabrojanih razloga. Jedan, ne manje važan razlog, jest i nezadovoljstvo životom u Hrvatskoj i u Bosni nakon povratka. U kraju iz kojega potječu imaju osjećaj usamljenosti i stranosti, život nije onakvim kakvim su ga zamišljali, prijatelji koje su imali u mladosti više nisu tamo ili su se od njih udaljili...

Čini se stoga da je međudržavna translokálnost – redovito kretanje između i povezivanje dvaju lokaliteta smještenih u dvjema državama – nastala da bi uz nas i ostala, čak i među "običnim radnim migrantima".

Komentar 1.

Kulturne implikacije međudržavne translokálnosti

Plan povratka organizirao je translokálno život članova ove obitelji više od trideset godina: razmišljajući o povratku, svi su u sedamdesetim godinama, ubrzo nakon odlaska, investirali u kuće u Bosni. Neki su se doista i vratili, ali samo da bi iznova emigrirali u Njemačku. Bez obzira gdje su na kraju boravili, svi su prakticirali transnacionalizam ili, bolje, međudržavnu translokálnost – u smislu *života koji se protezao unutar i preko granica dviju nacija-država* – i takav je aranžman potrajao cjelokupni radni vijek. U tome stalnome kretanju između dvaju lokaliteta kod nekih je došlo do promjene u vrijednosnoj orijentaciji i do akulturacije.

Stoga Hannerzovo mišljenje kako ne treba ni preuveličati ni potcijeniti kulturne implikacije migracije "običnih radnih migranata" (1992:248) treba biti tek polazištem u konkretnom istraživanju kulturnih implikacija radničke migracije. Evidentno je da su se hrvatski radni migranti tijekom desetljeća navikli na život u Njemačkoj i da im nedostaje nakon što se u mirovini nasele u Bosnu ili u Hrvatsku. Upravo će se zbog toga međudržavna translokálnost nastaviti i u budućnosti: Njemačka, odnosno München, bit će cilj translokálnosti. Nakon što odu u mirovinu i ako se nasele u Bosni ili u Hrvatskoj, neće prekidati kontakt s Njemačkom. Međudržavna translokálnost pokazuje se dakle kao novostvoreni način života hrvatskih radnih migranata i kad pretežno žive u Njemačkoj i kad pretežno žive u Bosni ili u Hrvatskoj.

Komentar 2.

Međudržavna translokálnost i obitelj

Opisani primjer upućuje na središnje mjesto obitelji u transnacionalnim praksama. Obitelj definiram u antropološkom smislu kao proširenu domaćinsku skupinu koja se sastoji od roditelja, braće, djece, tetaka i stričeva, nećaka i nećakinja, i drugih krvnih rođaka i svojte. Obitelj o kojoj

je ovdje bila riječ čini šestoro braće i sestara te njihovi partneri i djeca. Tijekom tridesetak godina ustanovili su mnogostruke odnose koji počivaju na obvezi rodbinskog reciprociteta i funkcioniraju bez obzira na dislociranost pojedinih članova obitelji, premošćujući granice nacija-država. U nastalom plurilokalnom društvenom prostoru kreću se pojedini članovi obitelji te odlučuju o svojim životnim putovima s obzirom na i u vezi s drugim članovima obitelji.

U ovome primjeru dosad sam spomenula samo bliske i čvrste obiteljske veze koje se održavaju preko državnih granica, govoreći o translokalnosti kao o čimbeniku okupljanja proširene obitelji. Međutim, valja reći da obiteljska povezanost nije lišena napetosti i negativnih iskustava. Napetosti postoje primjerice između braće i sestara. Sestra koja se brine za maloljetne nećake ponekad je nezadovoljna svojim statusom, no ustraje u svojoj ulozi zbog očekivanja drugih članova obitelji. Do napetosti i problema dolazilo je i u obiteljima s plurilokalnim stanovanjem: djeca koja su ostavljena na brizi bakama i djedovima često su gubila kontakt s roditeljima, a materijalno mažena od odsutnih roditelja nerijetko nisu završila školovanje te u tridesetim godinama još uvijek žive na teret roditelja. Posebno je zanimljiv primjer okupljanja obitelji nakon višedesetljetnog razdvojenog života. Naime, mnogi su bosanski Hrvati, koji su u Münchenu sami živjeli i radili, nakon izbijanja rata u München doveli svoje obitelji kao izbjeglice. Između partnera ili između očeva i djece nenaviklih na zajednički život, a odjednom prisiljenih dijeliti ga, dolazilo je do različitih napetosti pa i do smiješnih scena.

Utjecaj transnacionalizma ili međudržavne translokalnosti na obitelj, dakle, nemoguće je jednoznačno odrediti. Kao što pokazuje Herrera Lima na primjeru rekonfiguracija obitelji s transnacionalnim dimenzijama u Meksiku, transnacionalizam i translokalnost mogu okupiti i ujediniti članove obitelji u stranoj zemlji, gdje se rođaci oslanjaju jedan na drugoga zbog informacija, prevođenja na jezik zemlje naseljavanja, nalaženja posla, financijske i emocionalne podrške (2001:79). No, ta obiteljska solidarnost, kako pokazuje moje istraživanje hrvatskih radničkih obitelji u Münchenu, ipak nije lišena napetosti i problema!

NAVEDENA LITERATURA

- Basch, Linda, Nina Glick Schiller i Cristina Szanton-Blanc. 1994. *Nations Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. Basel: Gordon - Breach Publishers.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2003. "Transnacionalizam, lokalitet, rod: hrvatske migrantske obitelji u Münchenu". *Traditiones* 32/2 (u tisku).
- Faist, Thomas. 2000. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Clarendon Press.

- Glick Schiller, Nina, Linda Basch i Cristina Blanc-Szanton. 1995. "From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration". *Anthropological Quarterly* 68/1:48-63.
- Glick Schiller, Nina, Linda Basch i Cristina Blanc-Szanton. 1992. "Transnationalism: A New Analytical Framework for Understanding Migration". U *Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*. Nina Glick Schiller, Linda Basch i Cristina Blanc-Szanton, ur. New York: New York Academy of Sciences, 1-24.
- Guarnizo, Luis Eduardo i Michael Peter Smith. 1998. "The Locations of Transnationalism". U *Transnationalism from Below*. Michael Peter Smith i Luis Eduardo Guarnizo, ur. New Brunswick - London: Transaction Publishers, 3-34.
- Hannerz, Ulf. 1996. "Cosmopolitans and Locals in World Culture". U *Transnational connections. Culture, people, places*. Ulf Hannerz, ur. London - New York: Routledge, 102-111.
- Herrera Lima, Fernando. 2001. "Transnational families: institutions of transnational social space". U *New Transnational Social Spaces. International migration and transnational companies in the early twenty-first century*. Ludger Pries, ur. London - New York: Routledge, 77-93.
- Jurgens, Jeffrey. 2001. "Shifting spaces: complex identities in Turkish-German migration". U *New Transnational Social Spaces. International migration and transnational companies in the early twenty-first century*. Ludger Pries, ur. London - New York: Routledge, 94-113.
- Münchner Ausländerinnen und Ausländer in Zahlen*. 1999. München: Landeshauptstadt München.
- Ong, Aihwa. 1999. *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Durham - London: Duke University Press.
- Portes, Alejandro, Luis E. Guarnizo i Patricia Landolt. 1999. "The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field". *Ethnic and Racial Studies* 22/2:217-237.
- Povržanović Frykman, Maja. 2001. "Povezati mjesta, izdržati udaljenost: iskustva i implikacije transmigrantskih putovanja". *Narodna umjetnost* 38/2:11-31.
- Pries, Ludger. 2001. "The approach of transnational social spaces: responding to new configurations of the social and the spatial". U *New Transnational Social Spaces. International migration and transnational companies in the early twenty-first century*. Ludger Pries, ur. London - New York: Routledge, 3-33.
- Rouse, Roger. 1991. "Mexican Migration and the Social Space of Postmodernism". *Diaspora* 1:8-23.
- Rouse, Roger. 1992. "Making Sense of Settlement: Class Transformations, Cultural Struggle, and Transnationalism among Mexican Migrants in the United States". U *Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*. Nina Glick Schiller, Linda Basch i Cristina Blanc-Szanton, ur. New York: New York Academy of Sciences, 25-52.

- Simsek-Caglar, Ayse. 1994. *German Turks in Berlin: migration and their quest for social mobility*. Doktorska disertacija. Department of Anthropology, McGill University, Montreal.
- Smith, Robert C. 2001. "Comparing local-level Swedish and Mexican transnational life: an essay in historical retrieval". U *New Transnational Social Spaces. International migration and transnational companies in the early twenty-first century*. Ludger Pries, ur. London - New York: Routledge, 37-58.
- Tomašević, Luka. 1998. *Hrvatska katolička misija u Münchenu. 50. obljetnica života i djelovanja (1848.-1998.)*. Split - München: Zbornik "Kačić" - Hrvatska katolička misija u Münchenu.
- Vertovec, Steven. 1999. "Conceiving and researching transnationalism". *Ethnic and Racial Studies* 22/2:447-462.
- Vertovec, Steven. 2001. "Transnationalism". U *New Transnational Social Spaces. International migration and transnational companies in the early twenty-first century*. Ludger Pries, ur. London - New York: Routledge.
- White, Jenny B. 1997. "Turks in the New Germany". *American Anthropologist* 99/4:754-769.

TWO LOCALITIES, TWO NATION-STATES, TWO HOMES: TRANSMIGRATION OF CROATIAN LABOUR MIGRANTS IN MUNICH

SUMMARY

Hannerz has drawn a sharp separation line between elite migrants and groups that he termed "ordinary labour migrants", whom he had except for a short passage, omitted from his reflections on migrants. In this presentation the author's focus is precisely on those, to employ Hannerz' metaphor, footloose people, on Croatian labour migrants in Munich and the surrounding area. Moving, going back and forth between at least two places in two different nation-states appears to be the central theme of their existence, no less so than for elite migrants, or as it is argued, transmigration appears to be the basic life-style, the characteristic way of life of Croatian labour migrants in Munich.

To escape the ambiguities of the "national" in the word transnational and its derivatives, but retaining the prefix "trans" – in the meaning of "both moving through space or across lines, as well as changing the nature of something" (Ong 1999), the author prefers to speak of "(inter-state) translocality" and "translocal life". The latter term is also suitable because what is presented is empirical reality at the local level, and it is consistent with the argument that translocality and transmigration – linking two localities in two nation-states – constitute a particular way of life of the first generation of Croatian transmigrants in Munich.

Four different modalities of transmigration are identified in the text: 1) settlement in Munich, trans-border activity oriented towards Bosnia; 2) plurilocal family life; 3) recurrent transmigration; and 4) settlement in Bosnia, trans-border activity oriented towards Germany.

In the final paragraphs a comment is made on cultural implications of transmigration and on the impact of transmigration and inter-state translocality on family

Nar. umjet. 40/2, 2003, str. 117-131, J. Čapo Žmegač, Dva lokaliteta, dvije države, dva...

relations. In both domains more empirical studies are needed in order to avoid too simple conclusions.

Keywords: transnationalism, transmigration, interstate translocality, migration, Croats in Munich